

UNIVERSITATEA "BABEȘ - BOLYAI" CLUJ-NAPOCA

FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE

**Circulația monetară în spațiul
dintre provinciile Dacia și Pannonia**

- Rezumatul tezei de doctorat -

Coordonator Științific:

Prof. dr. Mihai BĂRBULESCU

Doctorand:

Vasile - Bogdan DOMOCOȘ

CLUJ – NAPOCA

2010

Cuprinsul lucrării de doctorat

I. Introducere.

II. Stadiul cercetărilor.

III. Configurația fizico–geografică a spațiului tiso-dunărean în antichitate.

IV. Istoria populațiilor din spațiul barbar dintre Dacia și Pannonia în lumina izvoarelor literare și arheologice.

IV.1. Apariția triburilor sarmatice pe scena Europei centrale. Premisele formării unui nou centru de putere în *Barbaricum*-ul de la Dunărea Mijlocie și de Jos.

Teorii cu privire la confederațiile sarmatice.

Războinicii sarmați – o apariție marcantă la marginea Imperiului roman.

IV.2. Pătrunderea sarmaților iazigi în spațiul dintre Dunăre și Tisa și consolidarea centrului de putere iazigă între Dacia și Pannonia.

Politica romană sub Augustus la Dunărea Mijlocie și de Jos.

Pătrunderea sarmaților iazigi în spațiul dintre Dunăre și Tisa.

Infiltrarea iazigă în stânga Tisei. Consolidarea centrului de putere barbară dintre Pannonia și Dacia.

Configurația etnică și politică a zonei tiso-dunărene în primele trei secole după Christos.

Evenimentele din a doua jumătate a secolului I p.Ch. prin prisma izvoarelor literare și arheologice.

Urmările războaielor daco-romane asupra echilibrului politic dintre Dacia și Pannonia.

Confruntările romano-iazige din anii 107-108 p.Ch.

Războiul romano-iazig din anii 117-118 p.Ch. și urmările lui asupra populațiilor dintre Dacia și Pannonia.

Evenimentele de la mijlocul secolului II p.Ch. cu privire la spațiul cercetat.

Războaiele marcomanice. Frontul tiso-dunărean.

Despre istoria spațiului barbar dintre provinciile Dacia și Pannonia

(180 p.Ch. – 275 p.Ch.).

Confruntări în *Barbaricum*-ul tiso-dunărean

în primele trei decenii de după părăsirea Daciei.

IV.3. Secolul lui Constantin și noua ordine de la răsăritul Dunării pannonice.

Sfârșitul dominației sarmatice în Câmpia Tisei.

***Limes Sarmatiae*. Despre o relație „privilegiată” a sarmaților cu Imperiul.**

IV.4. Concluzii.

V. Analiza descoperirilor monetare din spațiul barbar dintre Dacia și Pannonia. Circulație sau prezență monetară?

V.1. Studiul tezaurilor dintre Dacia și Pannonia.

Considerații privind modul de abordare al problemei.

Tezaure din mediul iazig.

Tezaurele din spațiul tradițional dacic din vest.

Despre istoria zonei dintre Dacia și Pannonia

prin prisma tezaurilor monetare.

Pătrunderea iazigă spre est în spațiul tradițional dacic

din stânga Tisei în lumina tezaurilor.

Evenimentele politico-militare la vest de Dacia romană.

Orizonturi de tezaure.

Relațiile economice din cadrul comunităților barbare

în lumina tezaurilor descoperite.

V.2. Date statistice cu privire la descoperirile monetare izolate

(Numărul descoperirilor, distribuția cronologică,

locuri de descoperire, studiul pe metale și nominale).

V.3. Puncte importante în traficul monetar și de mărfuri. Centre de putere barbară între Dacia și Pannonia.

Modul de abordare al problemei.

Produse romane între Dacia și Pannonia.

Importurile de *terra sigillata*.

Importurile de fibule și mărgelile între Dacia și Pannonia.

Fibule.

Importurile de mărgelile.

Puncte și direcții importante în traficul monetar.

Concluzii.

V.4. Funcția socială a monedei. Imitații, monede–bijuterii, monede de aur.

V. 5. Analiza comparativă a situației monetare la populațiile dintre Dacia și Pannonia. Analogii și diferențe între barbarii tiso-dunăreni și cei din teritoriile apropiate (triburile din ținuturile Tisei superioare, quazii, geții din Muntenia, carpii)

VI. Concluzie generală asupra monedei dintre Dacia și Pannonia.

Circulație sau simplă prezență monetară?

VII. Repertoriul descoperirilor monetare dintre Dacia și Pannonia

VII.1. Tezaure

VII.2. Descoperiri izolate

VIII. Abrevieri tehnice.

IX. Bibliografie.

Lista figurilor

Graficele evoluției cantitative a acumulării.

Tabele cronologice și cantitative cu descoperirile izolate și cu tezaurele mai bine cunoscute din spațiul cercetat.

Hărți.

CUVINTE CHEIE:

Numismatică, monede, Imperiul roman, provinciile dunărene, barbari, sarmați, iazi, daci, comerț, rute comerciale, tezaure, economie de prestigiu.

SINTEZE ALE PĂRȚILOR PRINCIPALE DIN TEZA DE DOCTORAT

INTRODUCERE

Prin modesta noastră contribuție, dorim să surprindem un aspect important al vastei regiuni tiso-dunărene de la hotarele Imperiului roman, anume secolele II – IV p.Ch., prin intermediul izvoarelor numismatice. Este un capitol de istorie care privește în egală măsură atât trecutul popoarelor moderne de pe aceste teritorii, cât și moștenirea lor europeană comună.

Lucrarea de doctorat își propune o evaluare critică a descoperirilor monetare cunoscute din zona tiso-dunăreană, pentru a evidenția specificul societăților barbare, evenimentele sociale și politice oglindite de izvoarele numismatice, relațiile de schimb dintre Imperiu și populațiile barbare, precum și modul de desfășurare al contactelor dintre diferitele triburi. Întrebarea la care vom încerca un răspuns privește rolul pe care a ajuns să îl aibă moneda în cadrul schimburilor.

Împlinirea acestor deziderate este posibilă doar printr-o expunere premergătoare a datelor istorice cunoscute. De aceea prima parte a lucrării este dedicată istoriei zonei barbare dintre Dacia și Pannonia.

ISTORIA POPULAȚIILOR DIN SPAȚIUL BARBAR DINTRE DACIA ȘI PANNONIA ÎN LUMINA IZVOARELOR LITERARE ȘI ARHEOLOGICE

După prezentarea condițiilor geografice din antichitate, urmează o amplă incursiune în istoria de început a sarmaților iazigi, necesară pentru determinarea rolului și locului central pe care acești barbari îl vor ocupa în spațiul cercetat din prima jumătate a secolului I p.Ch. până în a doua jumătate a secolului IV. A doua secvență urmărește o expunere pe paliere cronologice a principalelor evenimente ce reies din sursele literare, din descoperirile arheologice și din studiile cercetătorilor români și străini.

Foarte succint putem afirma că în perioada secolelor II – III p.Ch. în spațiul dintre provinciile romane Dacia și Pannonia a existat un centru de putere sarmat (iazig). Migrația sarmaților pe la nordul arcului carpatic în prima jumătate a secolului I p.Ch., în câmpia dintre Dunăre și Tisa, marchează momentul de la care începe o nouă etapă a istoriei spațiului barbar de la Dunărea Mijlocie. După sfârșitul regatului dac al lui Decebal, centrul de putere iazigă se va consolida pe tot parcursul veacului al II-lea. Sarmații vor pătrunde treptat pe văile marilor afluenți estici ai Tisei, dislocând sau suprapunând în zonele joase comunitățile tradiționale. Sfârșitul războaielor marcomanice, marcate de o serie de alianțe dintre romani și iazigi sau vecini ai lor (quazi, marcomani etc.), vor aduce la hotarele limesului daco-moeso-pannonic o stare de relativă stabilitate până la jumătatea secolului al III-lea p.Ch. Aceasta este și perioada migrației roxolane în spațiul controlat de iazigi. Momentul abandonării Daciei coincide în linii generale cu debutul unor situații conflictuale la Dunărea Mijlocie. Numeroase izvoare vorbesc despre incursiunile barbare în Pannonia și Moesia, evidențiind campaniile victorioase ale împăraților din ultimele decenii ale secolului al III-lea. Campaniile lui Constantin și ale succesorilor săi în câmpia tiso-dunăreană, încheiate cu strămutări de populații, vor destabiliza *status-quo*-ul politic al zonei, fără însă a-l destrăma complet deoarece centrul de putere sarmatică din răsăritul Pannoniei va continua să existe. Putem presupune că vechiul sistem de alianțe cu sarmații se va relua după înăbușirea răscoalei limiganților din anul 334 p.Ch.; mărturie pentru aceasta stau valurile sarmatice despre care majoritatea istoricilor consideră că ar fi ridicate acum. Sfârșitul dominației sarmatice, a acelei entități

pe care am putea-o numi *Sarmatia* tiso-dunăreană, se leagă în mod direct de apariția hunilor pe scena antichității europene care vor pune aici, după cum spunea istoricul Ammian (Cartea XXX), „un capăt și luptei și vieții”.

Interesează de asemenea modul în care sursele literare sunt capabile să ofere o imagine a istoriei politice a populațiilor barbare dintre Dacia și Pannonia. Trebuie să recunoaștem că izvoarele luminează istoria zonei cu totul inegal cronologic, dar oferă informații fără de care arheologia s-ar regăsi singură incapabilă să ofere răspunsuri definitive. De aceea se impune o evaluare generală, pe etape cronologice. În ceea ce privește informațiile de natură geo-morfologică și pedologică asupra zonei cercetate în antichitate informațiile din surse (de pildă Ammianus Marcellinus sau Priscus Panites) se dovedesc utile și corespund studiilor actuale.

Referitor la momentul și traseul de pătrundere al iazigilor în vestul Daciei, completarea izvoarelor pe baza științelor auxiliare se impune cu necesitate. Prima problemă apare în determinarea traseului, care interpretat strict pe baza izvoarelor, după cum au încercat o seamă de cercetători, a determinat eroarea conform căreia migrația ar fi avut loc prin sudul Carpaților, lucru infirmat de descoperirile arheologice. O a doua problemă se referă la momentul migrației. Un *terminus post quem* este oferit de campaniile romane de la Dunărea Mijlocie și de Jos din primele două decenii ale secolului I p.Ch., dar mai ales de constituirea regatului lui Vannius prin anii 17 – 20 p.Ch. Tot din surse putem deduce și un *terminus ante quem* al migrației, mai precis data la care ia sfârșit formațiunea condusă de Vannius, în trupele căruia îi regăsim și pe călăreții iazigi (circa 50 p.Ch.). Rămâne o perioadă destul de largă de datare asupra căreia s-au oprit o seamă de istorici. Personal considerăm că această migrație ar fi avut loc cândva după constituirea regatului lui Vannius, deci în deceniul trei al erei noi. Această supoziție se întemeiază pe faptul că nimic nu îndreptățește să credem că încă de la începutul regatului quad, a cărui existență de circa treizeci de ani e importantă, sarmații ar fi fost deja prezenți între Dunăre și Tisa. Cum prezența lor în estul Carpaților la începutul secolului I p.Ch. a fost de scurtă durată, după cum arată descoperirile, dar în același timp o așezare a lor în interiorul bazinului carpatic, în vecinătatea quazilor și marcomanilor mai ales în momentul constituirii regatului clientelar a lui Vannius, nu credem că ar fi putut fi omisă în totalitate de izvoare, probabil că această migrație să fi avut loc nu mult

după anul 20 p.Ch. Alianța cu quazii, sugerată și facilitată poate de politica romană în mod indirect, ar putea explica tăcerea izvoarelor. Despre pătrunderea iazigă în stânga Tisei și despre contactul direct dintre daci și iazigi aflăm de la Pliniu cel Bătrân, Seneca și Tacitus. În linii mari informațiile sunt confirmate și de materialele arheologice.

Referirile izvoarelor cu privire la evenimentele din a doua jumătate a secolului I p.Ch. sunt destul de lacunare. Autorii nu relatează nimic despre campaniile și strămutările de populații inițiate de Ti. Plautius Silvanus Aelianus sau de guvernatorul Pannoniei, Tampius Flavianus. Tacitus de pildă nu menționează deloc politica activă din spațiul dintre Dunăre și Tisa din vremea lui Nero. El oferă însă informații valoroase legate de evenimentele din anii 68-69 p.Ch. Pe lângă confruntări dintre romani și daci amintite de Tacitus aflăm că la această dată iazigi erau dominanți politic și militar între Dunăre și Tisa. Tot pe baza acestei surse anul 69 p.Ch. devine astfel un *terminus post quem* cert față de care putem vorbi de relații directe ale romanilor cu sarmații iazigi așezați la Dunărea Mijlocie.

Evenimentele ultimelor decenii înainte de cucerirea Daciei cu privire la spațiul cercetat sunt relatate de o serie de autori clasici: Eutropius, Martial sau Plinius cel Tânăr. Problema acestor confruntări este destul de lămurită și nu este cazul să insistăm. Mai puțin clară până în prezent este confruntarea dintre daci și iazigi între cele două războaie daco-romane, pornită de la un diferend asupra unui teritoriu din vestul Daciei pomenit de Dio Cassius. Nu cunoaștem până în prezent locul și datarea exactă a confruntărilor daco-iazige, nici nu știm sigur localizarea teritoriului „răpit” de Decebal. Ne raliem în acest caz părerilor mai noi care consideră că ar fi vorba despre o fâșie de pamânt la nord de Mureș, și nu neaparat zona Banatului, unde prezența iazigă la această dată nu a putut fi constatată.

Pentru războaiele romano - iazige din anii 107/108 am identificat doar două trimiteri ale izvoarelor. Una în *Historia Augusta* și alta într-un paragraf al lui Iordanes. Ambele nu oferă nici o informație precisă și ceea ce cunoaștem se datorează în primul rând altor surse. Cât privește războaiele dintre iazigi și romani din 117/118 principalul izvor este *Historia Augusta*, la care se adaugă și un paragraf din Dio Cassius care pomenește despre sfârșitul confruntărilor.

Izvoare literare care fac trimitere la evenimentele militare din timpul lui Antoninus Pius sunt aproape inexistente. Informațiile lui Aelius Aristides, Polynaïos și cele care apar în *Oracolele Sybiline* sau *Historia Augusta*, cu privire la situația din *Barbaricum*-ul tiso-dunărean din deceniile cinci și șase ale secolului II p.Ch., sunt vagi și au doar un rol secundar în reconstituirea istoriei politice a zonei.

Ceva mai multe informații apar în sursele scrise ce fac referire la războaiele marcomanice. Îl avem în vedere în primul rând pe Dio Cassius, de la care primim importante indicii asupra alianțelor din sânul populațiilor barbare dintre Dacia și Pannonia, despre cronologia confruntărilor, dar și despre permisiunea lui Marcus Aurelius acordată iazigilor de a tranzita teritoriul Daciei în scopul relațiilor comerciale cu roxolanii. Tot din aceeași sursă aflăm de o seamă de populații de la hotarele Pannoniei sau Daciei, dintre care ne oprim a-i aminti pe vandali, care în migrația lor spre sud vor influența în secolul următor istoria populațiilor din spațiul cercetat. Nu știm în mod direct din izvoare despre incursiuni ale dacilor liberi din vest în timpul războaielor marcomanice. Doar sub Commodus *Oracolele Sybiline* amintesc de acei „megaloï Dahiï” pacificați de guvernatorul Daciei, C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes.

Despre istoria spațiului barbar dintre Dacia și Pannonia între anii 180 – 275 p.Ch. informațiile din sursele literare sunt sărace. Despre măsurile luate de Caracalla cu ocazia vizitei în Dacia dar și de înapoierea ostaticilor luați de la daci de împărat de către succesorul său, Macrinus, știm de la Dio Cassius. Până sub Maximinus Trax nu mai cunoaștem pe baza izvoarelor literare date despre conflicte dintre iazigi sau daci cu Imperiul. Luptele din 235-236 ale romanilor cu iazigii și dacii, povestite de *Historia Augusta*, ar putea – după cum am mai afirmat – să fie vorba și de o aluzie la o eventuală alianță daco-iazigă împotriva imperiului.

Aceeași sursă amintește despre conflictele cu sarmații din timpul uzurpatorilor Ingenuus și Regalianus, de solia îndeplinită de Censorinus în țara sarmaților, dar și de campaniile victorioase ale lui Aurelian. Luptele cu iazigii din anii 258 – 260 sunt evocate și de Iordanes, care mai târziu amintind evenimentele de după abandonarea Daciei va face și o prezentare a situației etno-demografice de la Dunărea Mijlocie, de unde aflăm despre o prezență germanică vandală în zona Crișanei.

Pentru evenimentele militare din primele decenii de după părăsirea Daciei sursa primară de informare rămâne aceeași *Historia Augusta*. Aflăm de aici despre înfrângerea sarmaților, care după părăsirea Daciei deveniseră un mare pericol, de către Probus și Carus. Acesta din urmă cu ocazia campaniei sale va executa sau va lua în sclavie câteva zeci de mii de sarmați. Campaniile lui Dioclețian din 286 și 293 evocate în *Panegiricii Latini* vor accentua și mai mult decăderea puterii sarmaților din Câmpia Tisei. Războaiele purtate de împărați cu iazigii au continuat în timpul tetrarhiei. O trimitere la luptele cu sarmații din anul 305 găsim în *Anonymus Valesii*, iar campaniile din teritoriul sarmaților din răsăritul Pannoniei, conduse de Dioclețian și Galerius sunt evocate și de Eutropius.

Această situație instabilă se va perpetua și în deceniile următoare. Cea mai bună sursă literară pentru istoria politică a spațiului dintre Dacia și Pannonia în timpul lui Constantin este, credem, Ammianus Marcellinus. De la el aflăm succesiunea evenimentelor dinainte și din timpul răscoalei limiganților și ne sunt prezentate măsurile lui Constantin de redistribuire a comunităților în special în zona frontierelor. Relatări mai puțin detaliate cu privire la răscoala limiganților regăsim și în *Anonymus Valesii* sau la Eusebius din Caesarea. Informațiile lui Ammianus ar mai putea arăta – după cum am mai amintit – și faptul că după campaniile victorioase romane din timpul tetrarhiei se va fi reluat sistemul de alianțe întrerupt poate cândva la jumătatea secolului al III-lea. Din alte surse, Zosimos sau Panegirici, aflăm de ultimele confruntări cu seminiții quade și sarmate sub Constantius sau Theodosius.

Putem concluziona că pe baza izvoarelor literare se desprinde doar o imagine dispartă și cu totul neclară asupra istoriei spațiului dintre Dacia și Pannonia. De aceea se impune apelul la toate categoriile de surse ce ar putea să aducă lumină asupra cercetării. În teza de doctorat ne-am oprit asupra concluziilor ce se pot desprinde pe baza cercetării numismatice.

ANALIZA DESCOPERIRILOR MONETARE DIN SPAȚIUL BARBAR DINTRE DACIA ȘI PANNONIA. CIRCULAȚIE SAU PREZENȚĂ MONETARĂ?

Partea a doua a lucrării este dedicată analizei numismatice. Am urmărit descoperirile monetare între Pannonia și Dacia pe parcursul secolelor II – IV. Metoda de lucru s-a bazat pe trei etape de cercetare: întocmirea repertoriului descoperirilor monetare (tezaure și descoperiri izolate), grupate geografic și apoi, în interiorul fiecărui punct, cronologic, dar și disociat pe nominale; plasarea tuturor descoperirilor pe hărți; disocierea mediului arheologic sarmat de mediul arheologic dacic și de cel alogen intrusiv germanic, acolo unde cunoștințele actuale ne permit o asemenea evaluare. Abia după efectuarea acestor lucrări s-a putut trece la interpretarea rezultatelor.

Analiza pornește de la **studiul tezaurelor**, care reprezintă din punct de vedere cantitativ cca. 95% din masa monetară descoperită. Prin cartarea punctelor cu locuri de descoperiri și prin determinarea unor orizonturi de tezaure putem recepta informații cu privire la istoria politică și economică a spațiului studiat. Tezaurele au fost analizate ținându-se cont de apartenența, sigură sau presupusă, la un anumit mediu barbar: sarmatic, dacic, daco-germanic. Cele 70 de tezaure din repertoriu totalizează peste 19000 de monede. În tezaurele sarmaților descoperite în 47 de puncte numărul monedelor este de cca. 14 500, în timp ce în spațiul tradițional dacic cu descoperiri în 23 de puncte putem însuma cca. 5000 de piese. La un număr dublu de tezaure ale sarmaților numărul monedelor este triplu. Așadar sarmații, dominanți politic și militar, dispun de o masă monetară mai consistentă. Se observă totuși că majoritatea tezaurelor presupuse ca aparținând dacilor se datează în sec. II și la începutul sec. III. Constatarea este în acord cu istoria zonei, în care rolul comunităților tradiționale se va diminua constant pe tot parcursul veacului III. În același timp multe din tezaurele sarmaților se încheie în a doua jumătate a sec. IV o dată cu sfârșitul dominației lor în Câmpia Tisei.

Din punct de vedere cronologic, în cazul a numeroase tezaure acumularea începe după războaiele daco-romane, în acord cu starea de relativă stabilitate. Până în ultimele decenii ale sec. II avem o situație de creștere monetară. Mărturie sunt tezaurele de la Abony, Cap. Alexa, Csenger, Curug, Elek, Hetényegyháza, Kecel II, Kiszombor, Kócsér,

Lăpușnic, Ludos, Mende, Miskolc, Nádudvar, Oradea, Timișoara II, Tiszaföldvár, Tiszanána, Tiszanagyrev, Tyukod, Vânători ce adună peste 4500 de monede.

După 192 cantitatea de monedă emisă de Severi și de succesori care intră între Dacia și Pannonia se diminuează considerabil. Căderea din secolul anarhiei militare este demonstrată prin numărul redus de acumulări cu piese din acest veac. Putem aminti tezaurele de la Batăr, Diosig, Kunfeherto (singurul tezaur de antoninieni descoperit între Dunăre și Tisa), Recaș, Timișoara I și Timișoara III.

Începând cu Diocletian, dar mai ales sub Constantin, constatăm o creștere a cantității monetare. Nu mai puțin de 19 tezaure din mediul iazig a căror acumulare începe de regulă în ultima parte a sec. III continuă cu medii anuale ridicate în timpul lui Constantin și al succesorilor.

Este important modul în care harta descoperirilor pune în evidență orizonturi de tezaure, ce se leagă de evenimente notabile din perioada cercetată. În vestul Daciei s-au descoperit 8 tezaure ce pot fi legate de războaiele marcomanice și de mișcările de populații din zonă (pătrunderea vandală): Aștileu, Băsești, Cap. Alexa, Covasânt, Oarța de Sus, Sighetul Marmației, Pir, Ulmeni. Putem vorbi în acest caz de un orizont de tezaure dispus pe un spațiu larg din Câmpia Mureșului până în zona septentrională a limesului porolissens.

Este interesantă și analiza unor tezaure ce încetează cu piese de la Septimius Severus: Almaș, Elek, Ghirișa, Kecel II, Kiszombor, Mende, Miskolc, Tiszaföldvár și Teceu Mic. Din punct de vedere al orizonturilor trebuie să avem în vedere în primul rând cele trei tezaure din apropierea Dunării panonice: Kecel I, II și Mende și pe cel de la Miskolc situat mai la nord, dincolo de linia de valuri. Știm că perioada de trecere dintre sec. II și III este marcată de pătrunderea roxolană, care poate că a influențat aceste îngropări. Este totuși dificil să surprindem orizonturi de tezaure cu monede din sec. III deoarece în acest veac continuă să fie în uz mai ales monedele cu titlu bun din perioada anterioară.

Evenimentele de la mijlocul sec. III se reflectă în descoperirile din șase localități: Satu Mare, Batăr (tezaur? ascuns sub Gordian), Diosig și Sălacea (ultima piesă de la

Gallienus), Neudorf și Șimleu I (ultimă piesă Aurelian). De pildă, tezaurul de la Sălacea este mixt, ceea ce duce cu gândul la o pradă de război.

Orizonturi de tezaure pot fi presupuse și în sec. IV. Harta descoperirilor din acest veac arată o concentrare deosebită în zona sudică a sacului panonic și la răsărit de Tisa. Amenințarea goților, intervenția lui Constantin, dar și răscoala limiganților pot fi sugerate de câteva îngropări. Venirea hunilor și sfârșitul dominației sarmatice din zonă în a doua jumătate a sec. IV se reflectă în tezaurele de la Hajdunanas și Ocsod. Și tezaurul de la Galošpetreu a fost ascuns în perioada pătrunderii goților spre vest, împinși de huni.

Tezaurele descoperite par să lumineze și evoluția relațiilor dintre sarmați și triburile dacice. Descoperirile de pe Mureș și de pe afluenții Tisei din est arată o pătrundere a sarmaților la răsărit de Tisa pe tot parcursul veacului II. Am pornit această presupunere și de la analiza a cinci tezaure. Primul, descoperit la Covăsânt, are moneda cea mai târzie datată la jumătatea sec. II (Faustina Senior), ceea ce presupune o îngropare datorată foarte probabil unei amenințări dinspre vest sau nord; se poate ca acest tezaur să fi aparținut vreunui autohton ce-l îngroapă în fața pericolului sarmat. Al doilea tezaur, de la Elek, este atribuit etnic sarmaților și are ultima monedă datată în 192; el întărește ipoteza că la această dată triburile sarmate trecuseră în stânga Tisei în câmpia dintre Criș și Mureș. Și descoperirea de la Salonta prezintă o situație interesantă. Avem de-a face cu un tezaur cu coadă, cele 141 de emisiuni republicane și de la Augustus sunt completate cu o piesă de la Commodus, semn că ultimul proprietar (probabil de origine sarmată) intrase în posesia unui tezaur mai vechi (aparținând poate unui autohton), pe care îl va îngropa la sfârșitul secolului II p.Ch. De asemenea tezaurul de la Vânători, cu cei 150 de denari înșiruiți de la Domitian până la Hadrian, ar putea sugera o îngropare de către posesor datorată unei amenințări dinspre vest. Este de asemenea foarte probabil ca până la sfârșitul secolului II sarmații să fi atins câmpiile de la sud de Timiș. În sprijinul acestei ipoteze vine și tezaurul de 160 de denari ce se încheie cu o emisiune a lui Commodus de la Ludoș din Banatul sârbesc. De pe teritoriul Timișoarei provine un tezaur alcatuit din 49 de denari romani republicani și imperiali ce se încheie cu o piesă de la Iulia Domna. Ne întrebam dacă poate fi vorba și în acest caz tot de un autohton ce îl ascunde din fața pericolului iazig.

Din analiza tezaurelor putem deduce o cooperare între diferitele triburi dintre Dacia și Pannonia, intermediată de monedă. Interesează în primul rând nivelul la care se desfășoară acest tip de relații, dacă schimburile bazate pe monedă sunt rezervate numai elitelor sau se poate discuta de relații economice mai extinse? Dintr-o privire de ansamblu asupra dimensiunilor tezaurelor observăm că majoritatea sunt acumulări mărunte de până la 100 de piese, în principal nominale de argint. Posesorii lor nu erau deci persoane foarte bogate, ci indivizi de condiție medie. Economia bazată pe monedă cunoaște așadar o diseminare spre păături sociale inferioare. Chiar dacă ea pătrunde inițial în rândul elitelor ca însemn al unei economii de prestigiu, dezvoltarea rutelor comerciale între provincii dar și între Imperiu și *Barbaricum* va determina accesul la monedă și acceptul nominalelor de către categorii mai largi de barbari ca instrumente de schimb.

Ar mai trebui amintit aici că numărul redus de tezaure și descoperiri izolate din stânga Dunării mijlocii, comparativ cu zonele mai estice din Câmpia joasă a Tisei, ar putea sugera un comerț bazat într-o măsură mai mare pe schimburi en-gros și în natură. Afirmatia este întărită și de bogăția tezaurelor dunărene, care ar putea să indice și un rol mai redus al monedei în cadrul comerțului.

Capitolul următor al cercetării numismatice urmărește **descoperirile izolate**, mai precis expune o serie de date statistice ce privesc numărul descoperirilor, distribuția cronologică, contextele de descoperire (așezări, morminte, piese fără context) și analiza pe metale și nominale. Repertoriul descoperirilor izolate adună 321 de localități în raza cărora, în unul sau mai multe puncte, apar descoperiri monetare. Monedele adunate în catalog provin din descoperiri întâmplătoare, din contexte de locuire, sau din necropole datate în sec. II-IV p.Ch. Cifra totală depășește 1200 de piese (în medie 3,73 monede / loc); dintre acestea cca. 800 de monede pot fi mai bine cercetate cronologic și tipologic¹. Observăm că numărul total al monedelor din repertoriu (tezaure și descoperiri izolate) însumează peste 20.000 de piese, cele izolate reprezintă cca. 5 % din total.

Numărul monedelor izolate emise până la Septimius Severus (inclusiv) ce intră în spațiul analizat reprezintă 55,11 % din numărul total al monedelor analizate, iar cele mai multe au fost emise în perioada Antoninus Pius – Marcus Aurelius. Emisiunile din sec.

---

¹ Restul nu au putut fi determinate, ori trimiterile bibliografice sunt vagi.

III, de până la Diocletian², însumează numai 11,4 % din total. Monedele emise începând cu Diocletian și până la Theodosius I reprezintă cca. 33,5 % din total, și creșterea cea mai puternică este observată în primele 5 decenii ale secolului IV. În a doua jumătate a acestui veac, odată cu prăbușirea echilibrului politic din zonă, circulația monetară va fi distrusă complet.

Studiul pe metale și nominale oferă și el date importante cu privire la modul în care societățile barbare receptează și acceptă moneda.

Dacă în secolul II și în primele două treimi ale sec. III nominalele de argint predomină în zona cercetată, reformele monetare ale lui Diocletian și Constantin vor determina o reducere aproape totală a monedei de argint ce intră în spațiul analizat. Pe toată durata sec. IV, distribuția procentuală în funcție de nominale se schimbă. 87 % din totalul monedelor din acest veac sunt piese de bronz.

O altă problemă asupra căreia ne îndreptăm atenția se referă la denarii suberați ce apar în descoperirile izolate. Din cei peste 400 denari din sec. I-III, 5,2 % sunt suberați. Procentul destul de ridicat este un bun indicator al funcțiilor comerciale pe care le îndeplinea moneda la populațiile dintre Dacia și Pannonia. Pentru rolul economic al monedei pledează și procentul superior al monedelor ce apar în descoperiri fără context sau în așezări față de cele din morminte. Nu trebuie omis că multe din monedele din sec. I-II ce apar în morminte datate în sec. III-IV erau foarte uzate, ceea ce ne indică faptul că ele erau folosite o lungă perioadă de timp înainte de a fi scoase din circuitul economic prin depunerea în morminte sau prin transformarea lor în pandantive.

Concluzionăm că majoritatea monedelor ce au pătruns în lumea barbară dintre Dacia și Pannonia au fost emise în sec. II, mai ales în vremea lui Antoninus Pius și Marcus Aurelius. Ele au ajuns în zonă fie prin comerț, fie ca urmare a relațiilor diplomatice sau a conflictelor armate. Căderea profundă din secolul anarhiei militare va fi urmată de o perioadă de creștere substanțială în prima jumătate a sec. IV. Totuși acest reviriment nu va egala niciodată, din punct de vedere cantitativ și calitativ, maximum din perioada prosperă a Antoninilor.

O amplă parte a analizei numismatice vizează **punctele importante în traficul monetar și de mărfuri** și urmărește determinarea unor centre de putere barbară dintre

---

² Fără monedele emise de Septimius Severus și Diocletian.

Dacia și Pannonia. Pentru identificarea rutelor comerciale și a punctelor de schimb, pe lângă materialul numismatic adunat am făcut apel și la alte categorii de obiecte de import ce pătrund în spațiul asupra căruia ne îndreptăm atenția: *terra sigillata*, ceramică stampilată, fibule, mărgelile. Suprapunerea și compararea punctelor cu locuri de descoperire ne permite să identificăm atât principalele artere militare / comerciale ce legau Dacia de Pannonia sau Moesia, cât și zonele barbare unde își aveau reședința triburile dominante. Pentru studierea punctelor și a direcțiilor importante ale traficului monetar am împărțit perioada analizată pe trei paliere cronologice, în funcție de evenimente importante din istoria zonei: 106 – 192, 192 – 275 și 275 – a doua jumătate a sec. IV. Această delimitare am aplicat-o și la cartarea punctelor cu locuri de descoperire.

Distingem două faze ale comerțului în teritoriul analizat. Prima este faza provincială, ce începe în epoca primilor Antonini, în primele decenii de după întemeierea provinciei Dacia. Este o etapă de consolidare a legăturilor dintre provincia nou înființată și teritoriul roman vestic. Securitatea Ripei panonice a putut fi asigurată doar prin stabilirea unor relații de clientelă cu centrul de putere iazig de pe Tisa mijlocie. Într-adevăr, după războaiele din 117 – 118, asistăm pentru aproape jumătate de veac la o stare de relativă stabilitate a zonei. Acest lucru a asigurat dezvoltarea negoțului pe direcții bine determinate. Cantitatea mare de monedă de la Traian, Hadrian și Antoninus Pius ce pătrunde în zonă indică deopotrivă relații clientelare dar și începutul unor legături de schimb. Numeroase descoperiri de factură romană de-a lungul Mureșului precum și numeroasele monede din centrul de putere iazig delimitat de Criș, Mureș și Tisa sugerează strânse legături între barbari și Imperiu.

A doua perioadă a comerțului, faza imperială, începe să se dezvolte de la jumătatea sec. II, și după întreruperea cauzată de războaiele marcomanice, va cunoaște o perioadă de maximă înflorire începând cu Septimius Severus și în primul pătrar al veacului III. Este epoca în care pe piața barbară pătrund numeroase vase *terra sigillata*, și accesorii – bijuterii (în special fibule) din atelierele provinciilor vestice. Importul de mărgelile ce pornea în special din Dacia, de la Tibiscum și Porolissum, cunoaște și el o perioadă de apogeu. Moneda depreciată emisă în perioada de după Septimius Severus pătrunde slab în spațiul tiso-dunărean. Avem de-a face cel mai probabil cu rulara pe piață a unui fond monetar mai vechi.

Din a doua jumătate a sec. III, comerțul intră în declin. Traseele comerciale sunt afectate de noile grupuri de populații ce pătrund în zonă, iar centrele de putere se mișcă spre sud. În prima jumătate a secolului IV, comerțul mai poate fi sesizat doar la sud de Mureș în noul centru de putere al sarmaților ce întrețineau legături cu centrele romane de la Dunăre.

Observăm că în perioada de apogeu a comerțului de la sfârșitul sec. II și începutul sec. III, importurile romane se concentrează în punctele de vărsare ale afluenților estici din zona Tisei mijlocii. Existența pe aceste teritorii a unor piețe de desfacere ne îndreptățește să credem că aici a existat un puternic centru de putere iazig unde se concentrau produsele romane de lux și monedele.

Centrele romane de distribuție a mărfurilor înspre *Barbaricum* se leagă bineînțeles de punctele de pornire ale celor mai importante drumuri dinspre Pannonia, Dacia sau Moesia. În ceea ce privește produsele provenite din atelierele vestice, Aquincum juca un rol deosebit. De aici porneau căi importante spre Barbaricum. Primul drum trecea Dunărea și pornea spre nord și nord-vest aprovizionând cu produse piețele quazilor. Al doilea drum pornea spre est, atingea Tisa în zona localității actuale Tiszafüred și continua mai departe spre Porolissum. Tot din Aquincum pornea o altă rută spre sud-est, ce atingea Tisa în zona de vărsare a Crișului (Csongrád); aici probabil că se intersecta cu drumul ce pornea de la Intercisa spre est și continuau mai departe de-a lungul Crișului spre Dacia.

Drumul ce pornea de la Lugio spre Partiscum și mai departe pe Mureș până la Micia și Apulum a putut fi sesizat foarte clar arheologic.

O importanță deosebită pentru exportul produselor de sticlă de la Tibiscum înspre piața barbară a avut și drumul de-a lungul Timișului.

Traseele vest – est amintite erau intersectate de drumul ce pornea de la Dunăre urmând traseul Tisei până spre nord în apropiere de zona cotului râului, de unde pornea spre sud-est până la Porolissum.

În secolele II – III spațiul barbar analizat a fost puternic influențat de Imperiu atât dinspre Pannonia cât și dinspre Dacia. Produsele romane pătrund în spațiul controlat politic de sarmați și se concentrează în zona centrelor lor de putere de pe Tisa mijlocie. Populațiile din ținuturile Tisei superioare dar și triburile germanice de la vest (quazii) au beneficiat și ei de comerțul cu Roma. Primii au fost influențați de puternicul centru

comercial de la Porolissum, ce le oferea produse manufacturate în schimbul materiilor prime. Quazii, la rândul lor, în spiritul unei vechi tradiții de colaborare cu Roma (Pannonia), și aflați în permanente relații de cooperare pe plan militar și comercial cu vecinii lor sudici sarmați beneficiază din plin de traficul monetar și de mărfuri din această perioadă. Prezența importurilor romane în zonele de locuire dacice din vestul și nord-vestul provinciei traiane este destul de redusă, semn că avem de-a face cu o populație dominată politic și cu o elită slab reprezentată.

În secolul IV asistăm la instalarea unui puternic centru germanic în estul valurilor și la nord de Criș. Rutele comerciale nordice își vor pierde treptat importanța. Sarmatii vor coborî la sud de Mureș și vor întreține relații cu Roma pe un traseu sud – nord dispus de-a lungul sistemului de valuri.

Funcția socială a monedei în cadrul societăților tribale de la vest de Dacia romană face obiectul unui capitol aparte. Au fost analizate în textul acestui capitol imitațiile, monedele–bijuterii și monedele din aur. Prin studiul acestor categorii de piese am urmărit să demonstrăm un rol de prestigiu al monedei în societatea barbară, mult mai important decât la comunitățile din spațiul provincial, dar și să observăm diferențierile ce apar între diferitele triburi sau etnii. În ceea ce privește imitațiile putem afirma că monedele contrafăcute (în Imperiu sau în lumea barbară), după cum indică greutatea și titlul, nu au fost bătute cu un scop fraudulos, ci pentru a suplini lipsa de numerar, dar tezurizarea acestor imitații arată că erau prețuite și reprezentau o valoare (fie materială, fie simbolică). Simplul fapt că aceste monede apar în contexte de locuire sau că sunt tezurizate ne indică faptul că ele au valoare de circulație, că posesorii lor le priveau întocmai ca și pe monedele oficiale.

Un indicator mai clar decât în cazul imitațiilor, pentru rolul social al monedei în lumea barbară, sunt piesele transformate în pandantiv – monede găurite și cele având atașată o verigă pentru agățat. Repertoriul monedelor izolate adună nu mai puțin de 36 de asemenea exemplare, prezente în 24 de localități. Procentual ele reprezintă cca. 3–4 % din numărul total al pieselor izolate. De asemenea, peste două treimi le regăsim în morminte. Se poate afirma că numărul mare de monede – bijuterii din spațiul barbar tiso-

dunărean, comparativ cu situația din interiorul provinciilor³, relevă un rol de prestigiu mai pronunțat al monedei în societate.

În ceea ce privește monedele de aur, acolo unde apar, și în perioadele lor de datare, sunt determinante pentru stabilirea relațiilor politice și sociale din zonă. Am identificat 21 de localități unde, după informațiile bibliografice, apar cca. 26 descoperiri izolate de monede de aur. În 19 localități, acestea se datează la sfârșitul sec. III și în secolul următor, iar 11 dintre aceste descoperiri se concentrează la nord de Crișul Repede și la răsărit de valuri, delimitând în acest areal o zonă de dominație politică germanică (gepidică?), aflată în relații de clientelă cu Roma. Restul monedelor izolate de aur de la sfârșitul sec. III și din sec. IV se concentrează în zona valurilor sarmatice din Banat. Tot în această zonă apar și două tezaure ce aveau în compoziție piese de aur. Este vorba despre tezaurul de la Biled (j. Timiș), alcătuit din 2000 de monede (aur, argint, bronz)⁴, și de cel de la Borca (Banat, Serbia) compus din 18 piese de aur din sec. IV. Cele două depozite apar în noua sferă de dominație sarmatică de la sud de Mureș. Monedele de aur (ce provin fie din descoperiri izolate fie din tezaure) sunt relativ numeroase în centrele de putere sarmatice din sec. IV, de unde deducem, pentru această perioadă, o stratificare socială mai bine reprezentată decât în secolele anterioare.

În concluzie observam că alături de funcția economică, în societatea tribală dintre Dacia și Pannonia moneda îndeplinea și un pronunțat rol social. Cele câteva imitații, numeroasele monede – bijuterii și piesele de aur ne arată că posesorii acestora vedeau în monedă nu numai un instrument destinat schimburilor, ci și o valoare ce avea conotații simbolice și de rang.

Analogiile și diferențele între barbarii dintre Dacia și Pannonia și cei din spațiile barbare învecinate (iazigi și dacii din vest, populațiile din ținuturile Tisei superioare, quazii, geții din Muntenia, carpii) compun textul penultimului capitol al părții de analiză. Remarcam faptul că, în studiul fenomenului monetar din spațiul dintre Dacia și Pannonia, cele două grupe de populații dominante numeric în sec. II – III, sarmații și dacii din vest, prezintă analogii cu spațiile barbare învecinate. Dacă situația iazigilor seamănă destul de bine cu realitățile din cadrul comunității vandale, quade sau carpice, la dacii din vest

---

³ În provinciile romane din bazinul dunărean fenomenul pare foarte redus (nimic la *Găzdac 2002* în acest sens).

⁴ Procentajul monedelor de aur din componența depozitului este necunoscut.

prezența monedei își găsește analogii în zona de locuire a geților. Aceste realități se leagă în mod direct de rolul pe care neamurile barbare îl aveau în zonă. La sarmați, germanici și carpi elita războinică este bine reprezentată, de unde rezultă spații cu concentrări de numerar și un număr semnificativ de tezaure. În cazul dacilor din vest realitate monetară a fost impusă de controlul roman, de lipsa unei elite puternice și de permanenta presiune sarmatică și germanică dinspre nord și vest.

Capitolul final al analizei numismatice caută să ofere un răspuns la întrebarea dacă moneda poate fi privită ca apanaj al unei economii monetare sau ea îndeplinea doar un rol social și reprezenta doar un bun de prestigiu și de determinare ierarhică în sânul comunității barbare. În urma analizelor pe care le-am întrerpins apare limpede faptul că circulația monetară între Dacia și Pannonia depindea într-o mare măsură de direcțiile trasate din interiorul limesului. Din acest punct de vedere, lumea acestor entități tribale apare ca o prelungire în afară a vieții provinciale romane. Mai mult chiar, afirmația că moneda reprezenta un mijloc de schimb și un etalon al valorii mai pronunțat chiar decât în unele zone izolate și slab afectate de romanizare din interiorul Daciei nu este hazardată. Triburile din zona Porolissum, Aquincum sau de pe cursul Mureșului inferior cunoșteau și foloseau monede imperiale – “valuta forte” a vremii – chiar mai des decât unele comunități de autohtoni rămase în interiorul provinciei în zone greu accesibile și puțin interesante din punct de vedere comercial. Putem vorbi la sarmați și la daci de o economie monetară limitată. Deosebirea fundamentală față de lumea romană ține nu de absența monedei, ci de rolul relativ restrâns pe care-l joacă în cadrul societății. Contactele comerciale bazate pe monedă vizau în special un schimb mărunț ce de desfășura între parteneri de condiție medie, ceea ce arată rolul câștigat de monedă în acest fel de relații. Descoperirile monetare indică de asemenea rolul civilizator pe care l-a avut Roma și în ceea ce-i privește pe dacii care după anul 106 și-au păstrat o relativă independență.

Pentru societatea iazigă trebuie să remarcăm faptul că funcția economică a monedei și funcția socială trebuie analizate dintr-o perspectivă unitară. Într-o societate aflată la periferia lumii romane lucrurile evoluează; dacă în primele trei secole ale erei noastre se observă tendința spre monedele de metal prețios, pătrunderea pe piață în

secolele următoare a „mărunțișurilor” de bronz⁵ vine să confirme desfășurarea schimburilor comerciale bazate pe monedă.

Numărul descoperirilor monetare ce se concentrează diferențiat, pe zone, conturează o relație de centru-periferie în cadrul sistemului și arealului de viață iazig. Prezența monedelor, unele foarte uzate, în zonele de contact cu alte neamuri arată afinitățile mercantile ale acestor păstori războinici. Descoperirile dispuse de-a lungul șanțurilor din vestul Crișanei indică un intens comerț cu părțile răsăritene.

În concluzie afirmam că moneda, prezentă în societatea sarmatică, reprezenta un instrument destinat schimburilor și în același timp ea juca un important rol social. Acest tip de percepție specific societăților nomade sau seminomade mai poate fi observat chiar și în prezent la populații ce trăiesc după aceleași tipare ancestrale.

Bibliografie selectivă

- *AE* = Archaeologiai Értesítő, Budapest.
- *ActaArch* = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
- *AMN* = Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
- *AMP* = Acta Musei Porolissensis, Zalău.
- *Apulum* = Apulum. Buletinul Muzeului Regional, Alba Iulia.
- *Cumania* = Cumania. Acta Museorum ex Comitatu Bacs-Kiskun, Kecskemet.
- *EN* = Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.
- *FA* = Folia Archaeologica, Budapest.
- *MFMÉ* = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.
- *NK* = Numizmatikai Közlöny, Budapest.
- *RVM* = Rad Vojvodanskih Muzeja, Novi Sad.
- *StComSatu Mare* = Studii și Comunicări. Muzeul județean Satu Mare, Satu Mare.

---

⁵ Și în interiorul Imperiului în secolul al IV-lea predomină monedele de bronz; v. și *Piso 2008*.

- *Ziridava* = Ziridava. Muzeul județean Arad, Arad.

Biróné Sey 1986 = Biróné Sey Katalin, *A keceli éremlelet*, în *Cumania. Acta Museorum ex Comitatu Bacs-Kiskun*, 9, Kecskemet, 1986, p. 27-71.

Biróné Sey 1990 = Biróné Sey Katalin, *Borsod megyei római éremleletek*, în *Folia Archaeologica*, XLI, Budapest, 1990, p. 61-72.

Biróné Sey 1997–1998 = Biróné Sey Katalin, *Római, II. századi denárlelet Hetényegyházáról*, în *NK*, XCVI – XCVII, 1997 – 1998, p. 17-21.

Daicoviciu 1939 – 1942 = C. Daicoviciu, *Bănatul și iazygii*, în *Apulum*, 1, 1939 – 1942, p. 98-108.

Dautova-Ruševljan 1990 = Velika Dautova-Ruševljan, *Dosadašnji rezultati istraživanja i problemi pri proučavanju sarmatske kulture u Vojvodini / Current Analysis of Research and Problems Investigating the Sarmatic Culture in Vojvodina*, în *RVM*, 32, 1990, p. 81-94.

Đorđević 1993-1994 = Maja Đorđević, *Archaeological Sites of the Roman Period in Yugoslav Banat*, în *SIB*, XVII-XVIII, 1993-1994, p. 23-44.

Dumitrașcu 1993 = S. Dumitrașcu, *Dacia apuseană*, Oradea, 1993.

Farkas, Torbágyi 2008 = Edit Farkas, Melinda Torbágyi, *Sarmatians and the Roman coins*, în *Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop Radizwill Palace, Nieborow 2005 "Roman coins outside the Empire"*, Wetteren, 2008, p. 255-266.

Fülöp 1976 = G. Fülöp, *Újabb tanulmány a római érmek szarmatakori folgalmáról a mai magyar Alföldön*, în *AÉ*, 1976, 2, p. 253-262.

Gabler, Vaday 1986 = D. Gabler, Andreea H. Vaday, *Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien*, Budapest, 1986.

Gabler, Vaday 1992 = D. Gabler, Andreea H. Vaday, *Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien*, în *ActaArch*, XLIV, 1, 1992, p. 83-160.

Harmatta 1970 = J. Harmatta, *Studies in the History and Language of the Sarmatians* (= *Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta antiquae et archaeologica Tomus XIII*), Szeged, 1970.

Hügel, Barbu 1993 = P. Hügel, M. Barbu, *Monede romane imperiale descoperite în zona arădeană*, în *Ziridava*, XVIII, 1993, p. 45-58.

Hügel, Barbu 1997 = P. Hügel, M. Barbu, *Câmpia Aradului în secolele II-IV p. Ch.*, în *AMP*, 21, 1997, p. 539-596.

Huszár 1954 = L. Huszár, *Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im mittleren Donaugebiet*, în *ActaArch*, V, 1 – 2, 1954, p. 61-109.

Istvánovits 2002 = Eszter Istvánovits, *Römische Münzen im oberen Theißgebiet*, în *Zwischen Rom und dem Barbaricum. Festschrift für Titus Kolník zum 70. Geburtstag* (Hrsg. Klára Kuzmová, K. Pieta, Ján Rajtár), Nitra, 2002, p. 275-286.

Kerény 1955 – 1956 = A. Kerény, *Magyarország szarmata pénzek*, în *NK*, 4, 1955 – 1956, p. 14-20.

Kőhegy 1966-1967 = M. Kőhegy, *Römische Munzen aus Sarmatischen Grabern und von Sarmatischen Siedlungen*, în *MFMÉ*, 1966-1967, p. 109-114.

Kőhegy 1986 = M. Kőhegy, *Römische Münzfunde bei den Sarmaten des Karpatenbeckens*, în I. A. Caradice et alii (eds.), *Proceedings of the 10th International Congress of Numismatics*, London, 1986, p. 275-277.

Lazin 1969 = Gh. Lazin, *Circulația monetară în nord-vestul României (sec. II – IV)*, în *StComSatu Mare*, 1, 1969, p. 111-120.

Lebedynsky 2002 = I. Lebedynsky, *Les Sarmates. Amazones et lanciers cuirassés entre Oural et Danube (VIIe siècle av. J.-C. – VIe siècle apr. J.-C.)*, Ed. Errance, Paris, 2002.

Luca 2005 = S. A. Luca, *Istorie și arheologie. II. Descoperiri din Banat*, București, 2005.

Mare 2004 = M. Mare, *Banatul între secolele IV-IX*, Timișoara, 2004.

Matei, Stanciu 2000 = Al. V. Matei, I. Stanciu, *Vestigii din epoca romană (sec. II – IV p. Chr.) în spațiul nord-vestic al României*, Zalău – Cluj-Napoca, 2000.

Mihăilescu – Bîrliba 1996 = V. Mihăilescu – Bîrliba, *Sectorul frontierei romane din nord-vestul Daciei Porolissensis și datele numismatice*, în *AMP*, XX, 1996, p. 75-86.

Milleker 1897-1906 = B. Milleker, *Die Denkmalfunde in Südungarn aus den Zeiten vor der Landnahme*, I-III, Temesvár, 1897-1906.

Mócsy 1954 = A. Mócsy, *Zur Periodisierung der frühen Sarmatenzeit in Ungarn*, în *ActaArch*, 5, 1954.

Mócsy 1972 = A. Mócsy, *Das letzte Jahrhundert der römisch – barbarischen Nachbarschaft im heutigen ungarischen Gebiete. A római – barbár szomszédság utolsó évszázada hazánk területén*, în *Cumania*, I, 1972, p. 83-102.

Nemeth 2005 = Eduard Nemeth, *Armata în sud-vestul Daciei romane/ Die Armee im Südwesten Des Römischen Dakien*, Timișoara, 2005.

Nemeth 2007 = E. Nemeth, *Politische und Militärische Beziehungen Zwischen Pannonien und Dakien in der Römerzeit / Relații politice și militare între Pannonia și Dacia în epoca romană*, Cluj – Napoca, 2007.

Opreanu 1994 = C. Opreanu, *Neamurile barbare de la frontierele Daciei romane și relațiile lor politico-diplomatice cu imperiul*, în *EN*, 4, 1994, p. 193-220.

Opreanu 1994a = C. Opreanu, *Misiunile beneficiarilor consulari pe limes-ul de nord al Daciei în secolul al III-lea*, în *AMN*, 31, I, 1994, p. 69-79.

Opreanu 1997 = C. Opreanu, *Dacii și iazigii în vremea lui Traian*, în *AMP*, 21, 1997, p. 269-289.

Opreanu 1998 = C. Opreanu, *Dacia romană și Barbaricum*, Timișoara, 1998.

Párducz 1943-1950 = M. Párducz, *Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns*, I-III, Budapest, 1943-1950.

Pârvan 1967 = V. Pârvan, *Dacia* (ed. R. Vulpe), București, 1967.

Pârvan 1982 = V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei* (ed. R. Vulpe), București, 1982.

Sășianu 1980 = Al. Sășianu, *Moneta antică în vestul și nord-vestul României*, Oradea, 1980.

Schmidt 1934 = L. Schmidt, *Die Ostgermanen*, München, 1934.

Schmidt 1942 = L. Schmidt, *Geschichte der Wandalen*, München, 1942.

Soproni 1969 = S. Soproni, *Limes Sarmatiae*, în *AE*, 96, 1969, p. 43-53.